

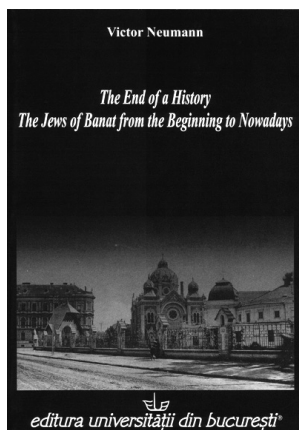
HORVÁTH SZ. FERENC

Egy történet vége

Victor Neumann: *The End of a History. The Jews of Banat from the Beginning to Nowadays.*

Bucharest, University Press, 2006. 243 oldal.

Ha elfogadjuk azt a tételt, hogy egy könyv értékeit az általa fölvetett kérdések számában és azok továbbgondolkodásra serkentő hatásában kereshetjük, akkor Victor Neumannnak a bánsági zsidóságról írt könyvéről igen sok jót mondhatunk. Annál is inkább, mert a magyarországi zsidóság történelmével foglalkozók, illetve a magyar társadalomtörténészek figyelmét, úgy tűnik, e csoport létezése, valamint önazonosító és kulturális megnyilatkozásai nagyrészt elkerülték. Ennek okát részben kereshetjük ugyan a régió hányatott történelmében, mégis inkább talán Kovács Éva észrevétele a helyes, miszerint a Trianon óta a szomszédos államok egykor magyarjékú zsidó lakosságával a magyar történészek zöme különféle nyelvi vagy ideológiai megfontolásokból alig foglalkozik.¹ E megállapítás annak ellenére helyt-

¹ Kovács Éva: *Felemás asszimiláció. A kassai zsidóság a két világháború között (1918–1938)*. Fórum Kisebbségkutató Intézet – Lilium Aurum Könyvkiadó, Somorja–Dunaszerdahely, 2004. 127., 135.

álló, hogy Karády Viktor épp a bánági zsidók házassági magatartását vizsgálta,² Borsi-Kálmán Béla pedig nemrég egy 1920-as temesvári irredenta-per alkalmából vette görcső alá a helyi lakosság nemzeti-etnikai identitástudatát.³

Neumann könyvének érdeme a további részletkutatásokhoz szükséges alapok lerakása. A nyolc fejezetből és összefoglalásból álló kötet a temesvári és aradi zsidó közösségekre összpontosít. A térség későközépkori történetét kihagyva (Temesi Bánág), Neumann az első fejezetben az 1552-től 1716-ig tartó oszmán időszakot mutatja be. A temesvári vilajet utak csomópontjában állt, ezért Temesvár vonzotta főleg a Balkánról felhúzódo szefárd kereskedőket. Nem véletlen tehát, hogy a zsidó jelenlét talán legrégebbi bizonyítéka a szalonikai származású orvos, Asriel Assael sírkőfelirata 1636-ból. (Mellékesen megjegyezve: Érdekesség, hogy a történelmi Erdélybe való újkori zsidó betelepedést azzal a szabadságlevéllel szokás összekapcsolni, amelyet 1623-ban Bethlen Gábor fejedelem egy Konstantinápolyból hozatott, valószínűleg szintén szefárd orvos számára állíttatott ki.) Temesvárnak az oszmánok általi 1716-os feladásakor 144 zsidó élt a városban. Noha a merkantilista szellemű osztrák politika megbecsülte a zsidó kereskedők, sörfőzők stb. jórészt pótolhatatlan tevékenységét, a 18. századot Neumann szerint mégis a fennhatóság általános, a rekatolizációs szellemből származó türelmetlensége jellemezte (meg a zsidók által fizetendő „türelmi adó” fokozatos emelése).

A zsidó lakosság növekedése is hozzájárult II. József 1776-os zsidórendeletéhez (Judenordnung); ennek szenteli Neumann könyve második fejezetét. A rendelet végső célja a helyi zsidó közösségek teljes, mindenre kiható ellenőrzése volt (ez nyilvánult meg pl. a szefárd és az askenázi közösségek kényszeregyesítésében, a közösségeknek a császári közigazgatás felügyelete alá helyezésében, az anyagi kötelességek rigorózus számontartásában stb.). A teljes egészében amúgy sem mindig betartott rendeletet viszont már 1778-ban hatályon kívül helyezték.

² Karády Viktor: Réteghelyzet és életkori viszonyok a bánáti zsidó-keresztény házasságokban (1896–1941). In: Spéder Zsolt – Tóth Pál Péter (szerk.): *Emberi viszonyok. Cseh-Szombathelyi László tiszteletére*. Budapest, 2000. 41–52.; Karády Viktor: Etnikum, réteghelyzet, korviszonyok. A csoportközi távolság dinamikája a zsidó-keresztény házasságok tükrében Bánátban és Erdélyben (1896–1940). Uő: *Önazonosítás, sorsválasztás. Új Mandátum*, Budapest, 2001. 168–196.

³ Borsi-Kálmán Béla: *Öt nemzedék, és ami előtte következik... A temesvári levante-pör 1919–1920*. Noran, Budapest, 2006.

A harmadik fejezetben a helyi zsidó közösséget belülről láttatja a szerző, s az eddigi hivatalos-hatósági nézőpontot a kulturális, a vallási és a szociális helyzet alakulásának bemutatásával ellensúlyozza. A temesvári szefárd és askenázi közösségeknek (1739-ben 81, illetőleg 139 személynek) ekkor külön imaházuk volt, s az 1760-as években hozzálátak zsinagógáik építéséhez a belváros zsidónegyedében. A bánsági rabbi közül kiemelkedő szerepet Chorin Áron játszott 1789 és 1844 közötti aradi, a liturgia modernizálása és magyarosítása érdekében tett ténykedésével; erre Neumann az ötödik fejezetben külön is kitér. Az aradi, a temesvári és a lugosi zsinagógákban a 19. század második felére mindenütt elterjett a magyar nyelv. A közösségek növekvő száma (Temesvárott az összlakosság 10–12%-a) ugyanakkor iskolák, temetkezési és jótékonyági egyesületek létrehozását tette szükségessé. A bánsági és erdélyi zsidó elemi iskolák számát Neumann a negyedik fejezetben a 19. század végére 55–60 közé teszi. Az oktatás nyelve ekkor az iskolák 70%-ban volt magyar, így a tanítási közeg Neumann szerint a „plurilingvizmus” (54. o.) színtere volt, ugyanis a hivatalos iratok jórésze még mindig németül készült, a vallásos szövegek pedig héber nyelvűek voltak. A használt vagy csupán ismert nyelveknek, valamint a hétköznapi élet súrlódásmentességének és a hivatalos politika okozta feszültségeknek az összefonódását tárgyalja a kötet talán legérdekesebb, ötödik fejezete.

Mind a zsidó közösségen (talán helyesebb: közösségeken) belül, mind a zsidó-nemzsidó viszonyban Neumann a többirányúságra, a párhuzamos és részben egymásnak akár ellentmondó fejlődésekre fekteti a hangsúlyt. Ennek ívét egyrészt a Chorin-féle reformációs törekvésektől egészen az 1869-es neológ–ortodox status quo szétválásig rajzolja meg, másrészt pedig, a 19. század második felét illetően a közösségek mozgásterét az asszimilációs kérdésben a magyar nyelv és kultúra befogadásának és egy multikulturális identitás-konceptió egymásmellettségének a mezejében vázolja fel. „Asszimilációs szerződés”-ről vagy a magyarországi zsidóság „aranykoráról”, a magyar társadalomtörténet-írás ezen kulcsfogalmairól hiába akarunk Neumannál olvasni, mert szerinte az ilyen kifejezésekkel csak a korabeli magyar nemzeti diskurzus továbbírása történik meg, nem pedig a realitás megragadása, illetve leírásának megkísérlése. Helyettük a szerző (anélkül, hogy hivatkozna a Rogers Brubaker neve által fémjelzett legújabb nacionalizmus- és etnicitáskutatásra⁴)

⁴ Rogers Brubaker: *Ethnizität ohne Gruppen*. Hamburger Edition, Hamburg, 2007. (Eredetileg: Rogers Brubaker: *Ethnicity without Groups*. Harvard University

a 19. századi bánági társadalomra (legalábbis a városlakókra) a „többrendbeli identitás” s a multikulturalizmus kifejezésrendszert alkalmazza (70., 84–86.). Mivel a régió lakosságának minden etnikai csoportja, érvel Neumann, saját nemzeti mozgalma központjától (Budapesttől, Bukaresttől vagy akár Belgrádtól) távol élt, s ugyanakkor a felekezetek is sakkban tartották egymást, a kizárólagosságra törekvő áramlatok egyike sem tudott átütő erővel hatni. Érdeemes itt elidőzni azon ritkán tudatosított ténynél, hogy Dél-Magyarország (a Bánág korabeli megnevezése a regionális múlt- és öntudat felülírása céljából) akkori összlakosságának csupán 10%-a volt magyar, mégha a két legnagyobb városban, Aradon és Temesváron, ez az arány jóval magasabb volt is (a századforduló táján 30% körül). A más-más felekezetű etnikumok (svábok/németek, magyarok, románok, szerbek, bolgárok) párhuzamos és egyidejű jelenléte pl. Temesváron (ahol magyar polgármester kivétel volt), Neumann szerint egy olyan toleráns polgári szellemet generált, amelyik a bármely oldalról jövő nacionalista túlzásokat képes volt kordában tartani és a társadalmon belül többnyelvű, részben és valamennyire lebegő etnikai identitású csoportokat létrehozni. Neuman idevágó megállapításai, melyek szerint a kulturális vagy akár nyelvi asszimiláció elválasztandó az etnikai identitástudattól, összhangban állnak pl. a korabeli Boroszló zsidó társadalmáról szóló szakirodalom eredményeivel. Gondolunk itt főképp Till van Rahden munkájára, aki Boroszló 19. századvégi zsidó társadalmának az iskolázási, házassági és egyesületi téren követett viselkedésmódjára az igencsak meggyőző „szituatív etnicitás” kifejezést használja⁵ (amely máskülönbben a már említett Brubaker legutóbbi munkájában is megtalálható⁶). Ezzel Neumann (legalábbis a hipotézis szintjén) konstruktív módon haladja meg a hatodik fejezet erről szóló részeiben a társadalomtörténetírás „asszimiláció–magyarosítás–magyarosodás” modelljét. Valószínűsíthető, hogy az oszcilláló identitástudat, no meg a régió politikai hovatarozása körüli huzavona könnyítette meg 1918 körül a cionizmus bánági térhódítását. Aztán a két világháború között Romániában a bánági cionista mozgalom volt a legaktívabb – amit erős etnikai kötődés

Press, Cambridge, Mass./London, 2004. Részletek magyarul: Rogers Brubaker: Csoportok nélküli etnicitás. In: Kántor Zoltán – Majtényi Balázs (szerk.): *Szöveggyűjtemény a nemzeti kisebbségekről*. Rejtjel Kiadó, Budapest, 2005. 112–127.

5 Till van Rahden: *Juden und andere Breslauer. Die Beziehungen zwischen Juden, Protestanten und Katholiken in einer deutschen Großstadt von 1860 bis 1925*. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 2001. 20.

6 Brubaker: *Ethnicität*... i.m. 22., 125.

hiánya részben elősegített, ugyanakkor saját etnikai tudat erősödéséhez vezetett. A szerző külön alfejezetben kitér a bántásai zsidóknak a 20. század első évtizedeiben, főleg a nagyvárosok iparában, kulturális és társadalmi életében játszott szerepére is.

Az utolsó két fejezetben Neumann a bántásai zsidóság mindinkább leszűkülő mozgásterére koncentrál. Előbb az 1930-as évek megerősödő román fasiszta mozgalma (a bántásai németek nemzetiszocialista mozgalmaról a szerző alig tesz említést), majd 1940 végétől Ion Antonescu diktatúrája adta meg azokat kereteket, amelyekben belül a mindinkább erősödő antiszemitizmus a zsidók előbb társadalmi, majd törvényes kirekesztését célozta meg. Ennek csúcspontját jelentette az az akció, amelynek során 1941–1942-ben csak Temes–Torontál vármegyéből majd háromezer zsidót deportáltak Transznisztriába. A II. világháború után elkezdődött ugyan a közösségi élet újjászervezése, azonban a kommunista rendszer nyomása mindinkább párosult a román nacionalizmussal, s ezzel szemben a cionizmus, illetőleg Izrael állam léte ellenállhatatlan alternatívát kínált. S ez az évszázad végére mind összállami, mind regionális szinten a zsidó közösség megszűntéhez vezetett.

A recenzens benyomása szerint Victor Neumannnak ebben a kis könyvében (a főszöveg alig 170 oldalt tesz ki) levéltári források és meglehetősen szegényes szakirodalom felhasználásával sikerült kerek képet nyújtani a bántásai zsidóságról, amiből kiindulva további rész tanulmányok elkészítésére nyílik lehetőség. Így például még senki sem vizsgálta meg tüzetesebben a temesvári zsidók gazdasági és társadalmi integrálódását a 19. század végén. Érdemes lenne Neumann multikulturalizmus tézisét is a korabeli tanügyi okmányok, vagy az egyesületi életből összeállított statisztikai adatok segítségével alátámasztani. Ehhez járulna hozzá annak részletes vizsgálata is, miként jelentkezett ez a multikulturalitás a zsidók önképében, hogyan látták őket a 19. század végi magyar, német vagy román nemzetépítők, illetőleg mi módon viszonyultak maguk a zsidó felekezetűek ezekhez a nemzetépítési programokhoz. S ezt még tovább gondolva: milyen mértékben távolodott el a zsidó közösség 1918 után (és milyen sebességgel) az azelőtt részben mégiscsak elsajátított magyar nyelvtől, kultúrától? Mi volt a megosztási arány az ortodox és a neológ közösségek képviselői között (regionális és helyi szinten), illetőleg milyen nagy volt a temesvári szefárd közösség és meddig tartotta meg a spanyol nyelvet?

Mindezzel nem a kötet értékét kívánjuk csökkenteni, hiszen nyilvánvaló, hogy egy ilyen kis terjedelmű áttekintés mindenre nem térhet ki, csupán a bánsági zsidók történelmének néhány fehér lapjára mutatunk rá. Ugyanakkor reméljük, hogy a szerző munkája néhány részét jobban kidolgozza, illetőleg elírásait egy következő kiadásban javítja. Így pl. kissé leegyszerűsítve mutatja be az 1839–40-es országgyűlési zsidó-emancipációs törvényjavaslat kudarcát (74. o.), s a 19. század eleji demográfiai viszonyok ismertetésekor a magyarországi helyzetet összecse-reéli a Habsburg Monarchiáéval (101. o.). Szembeötlök ugyanakkor, hogy a szerző a koraújkorra vonatkoztatva „Timișoara”-t ír, hiszen a korabeli forrásokban ezt a kifejezést aligha találjuk, s a mai angol nyelvű szövegekben általában a német városneveket használja a szakirodalom (úgy, mint egyébként maga Neumann, amikor a 18. századi Pressburg-ról ír, s nem Bratislaváról, 31. o.). Szintén valószínűtlennek tűnik, hogy 1918-ban a gyulafehérvári cionista ügyvédet „Ioan Ronai”-nak s nem „Rónai János”-nak hívták volna (106. és 154. o., valamint lásd még az 1929-es *Zsidó Lexikon*⁷). Azt sem említi a szerző, hogy Izrael a román államnak egyenként fizetett a zsidók kivándorlási engedélyéért, tehát lényegében (mint később a németek esetében) mondhatni adás-vételi viszonyról volt szó. Ez jócskán elvesz abból a melankolikus hangulatból, amit a kötet leíró címe sugall: a bánsági zsidó történetnek immár vége. E történet dokumentálása viszont a szerzőnek a fenti észrevételek ellenére kitűnően sikerült.

⁷ Újvári Péter: *Zsidó Lexikon*. A Zsidó Lexikon kiadása, Budapest, 1929. 750. (Reprint: h. n., 1987.)